

1875 Osmanlı Moratoryumu Önlenebilirdi*

NURHAN DAVUTYAN

Emekli, Kadir Has ve Marmara Üniversiteleri
dnurhan@hotmail.com

ORCID 0000 0002 9539 9602
Makale geliş tarihi: 20 Mart 2024
Makale kabul tarihi: 23 Eylül 2024

Özet

Makalenin ana fikri 1875'te alınan Osmanlı iflas kararının kaçınılmaz olmadığıdır. Sadriâzam Mehmed Emin Âli Paşa'nın moratoryumdan sekiz yıl önce, 1867'de, acilen alınmasını önerdiği somut tedbirlerin o tarihte değil de 1879 gibi Çarlık ordusunun Yeşilköy'de, İngiliz donanmasının İzmit Körfezi'nde bulunmasından ve Berlin Kongresi'nin toplanıyor olmasından ötürü, çok özel sayılması gereken şartlarda ve kısmen uygulanmaya konmuş olması, bu gecikmenin iflasta büyük rolü olduğunu düşündürmektedir. Nitekim önce Rüşum-ı Sitte'ye devredilen, sonrasında Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne geçen altı vergi kaleminin 1879 öncesi ve sonrası performansının istatistiki tahlilinin sonuçları, Âli Paşa'nın tedbirleri vaktinde uygulanmış olsa, moratoryumun önlenebilir olduğunun delilidir. İflas nedeniyle faiz ve anapara taksitlerinin ödenmeyişi, İngiliz bono sahiplerini çok rahatsız etmiştir. O dönemde sadece vergi ödeyen mülk sahipleri seçmen olabildiğinden, bono sahipleriyle seçmenler çakışmakta ve görüşleri Parlamento'ya yansımaktadır. Bu durum, diğer bazı etmenlerle birlikte, İngiliz hükümetini, Rus yayılmasını frenleyen Osmanlı'yı desteklemek olan, geleneksel politikasından kısmen sapmak zorunda bırakmıştır. Bu durumun, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesi ve feccaatle sonuçlanması üzerindeki etkisi hesaba katılmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Tanzimat Reformları, Genç Osmanlılar, Mali Yapı, Borç Moratoryumu, Binom Yapısal Kırılma Testi.

Abstract

The Ottoman Moratorium of 1875 could have been prevented

We claim the Ottoman moratorium of 1875 was avoidable. As early as 1867, Ottoman PM Âli Paşa was ringing the alarm bells and proposing very specific fiscal measures for immediate implementation. We argue these were partially implemented in 1879 under conditions of *force majeure*, when the Czar's army was stationed in Istanbul suburbs, the British fleet anchored at İzmit Bay, and the Berlin Congress was in session. This leads us to believe the delay played a nonnegligible role in triggering the moratorium. Indeed, a careful statistical comparison of the time series on revenues collected before and after the 1879 reforms provides conclusive causal evidence. Namely, if Âli Paşa's reforms were implemented in a timely manner, the moratorium could be avoided. The link between the moratorium and the subsequent and disastrous Ottoman defeat in the Russo-Turkish War of 1877-1878 deserves emphasis. During that era due to the restricted nature of the electoral franchise, voters and British bondholders largely coincided. The opposition of enraged bondholders constrained the British government to deviate from its traditional policy of supporting the Ottomans as a bulwark against Russia.

Keywords: Tanzimat Reforms, Young Ottomans, Fiscal Organization, Debt Moratorium, Binomial Test for Structural Break.

* Bu makale TÜBİTAK-SOBAG 119K197 no.lu projeden üretilmiştir. Kuruma desteği için teşekkür borçluyum.

I. Giriş

'Kara Kuğu' deyimi, olasılığı fazlasıyla küçük bir olayın yine de vuku bulduğunda son derece önemli sonuçlara yol açması anlamında kullanılır¹. Burada, karşı-olgusal bir iktisadi tarih çalışması yaparak on iki yıllık bir gecikmeyle ve kısmen yapılmış bir reforma yoğunlaşıp "vaktinde yapılsaydı ne değışirdi" sorusuna cevap arayacağız. Diğer bir deyişle 1879'da kurulan Rüsüm-ı Sitte İdaresi, ilk önerildiğı 1867'de kurulsaydı 'Kara Kuğu' neticeleri hasıl olabilirdi demektediriz. Bahse konu tedbirler vaktinde uygulansa Osmanlı maliyesinin 1875'te iflas etmeyeceğini gösterebiliyoruz. Moratoryumun olmayışı durumunda ise 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı patlak vermeyebilir, verse bile sonuçları çok farklı olurdu. Gerçeklikteyse savaş Osmanlı bozgunuyla neticelenip insani, maddi anlamlarda feci sonuçlara yol açtı ve Osmanlı için sonun başlangıcı oldu². Bu savaş olmasa ya da farklı sonuçlansa tarihi gidişatın ne ölçüde değışeceği cevabı bilinemez bir sorudur. Kanaatimizce İmparatorluğun varlığını sürdürmesi uzun vadede imkânsız gibiydi. Ancak çöküş ve yerini ulus devletlere bırakış süreci daha az şiddet ve kayıp içerebilir, daha 'yumuşak' olurdu. Ayrıca bu tür bir karşı-olgusal çalışmanın beyhude olmadığını vurgulamak gerekir. Zira böyle bir çalışmanın getireceğı perspektif ve ufuk genişliği başka bir "bugün olabilirdi"yi ima eder. Bu ise sosyal, siyasi ve kimliksel gerginlikleri törpüleyen bir uzlaşı kültürüne katkıda bulunur.

19. yüzyıl, altı asırlık Osmanlı İmparatorluğunun en olaylı dönemidir. Dramatik vukuatla dolu bu asırda, şeriat temelinde yönetilen çok etnili ve çok mezhepli imparatorluk Rus Çarlığı ile 3 büyük harbe tutuştu, 1828-1829, 1854-1855 ve yukarıda zikredilen Çar ordusunun Yeşilköy'e geldiğı 1877-1878. Yeşilköy'deki Rus askerleri, onların İstanbul'a girişini önlemek amacıyla Marmara'da demirlemiş İngiliz filosu, borçlar meselesini Berlin Kongresi (Haziran-Temmuz 1878) gündemine sokmamakta kararlı bir Osmanlı yönetimi, Rüsüm-ı Sitte'nin kuruluşunun arka planını teşkil eder. Bu asır boyunca İmparatorluk vasal veya eski vasal statüsündeki Mısır, Sırbistan, Yunanistan gibi ülkelerle defalarca savaşıp irili ufaklı sayısız iç isyanla boğuştu. Bu ortamda İmparatorluk hukuki (*de jure*) bağımsızlığını korumak için modernleşme hamlelerine girişmek, devletlerarası çelişkilere oynamak ve fiilen (*de facto*) Düvel-i Muazzama diye nitelediğı Fransa ve özellikle İngiltere'yle ilişkilerde sürekli alttan almak ve destek aramak zorunda kaldı. Özavcı (2021) bu süreci uluslararası ilişkiler açısından, Inalcık ve Quataert (1994), Pamuk (2018) ise sosyoekonomik açıdan inceler.

İlk isyanlar 19. asrın başlarında Güneydoğu Avrupa'da başlayıp, tedricen doğuya ve güneye doğru yayıldı. Romanya, Bulgaristan, Girit, Suriye ve daha sonra Doğu Anadolu'da kargaşa ve ayaklanmalar oldu. Genelde orta sınıf mensuplarının yönlendirdiğı Hristiyan köylülerin, Müslüman toprak ağalarına başkaldırması söz konusuydu. Tetikleyici sebep köhnemiş tarımsal ilişkiler ve vergilerdi. Ancak taraflar arasındaki etnisite ve din/mezhep farklarından ötürü daima milliyetçi tonlara büründüler. Göreceğimiz üzere önleyici, modernleştirici reformlara başvuruldu. Bu reformlardan gayrimüslim halkları en ziyade ilgilendireni vergi eşitliği sağlamaya ve vatandaşlık haklarını sınırlayan şeri örf ve kuralları kaldırmaya yönelik olanlardı. Reformcu Osmanlı ricali böylelikle Hristiyan orta sınıfların ve zengin köylülerin sadakatini kazanıp bir ortak Osmanlılık bilinci

1 Nesim N. Taleb. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, (New York: Random House, 2007).

2 Peter Sluglett and Hakan M. Yavuz. *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. (Utah: University of Utah Press, 2011).

yaratmayı hedefliyordu. Tarihin ağırlığından, “fetheden fethedilen ayırımı”³, ötürü bu çabalar yönetici sınıfın tümünce benimsenmedi. Ayrıca reformcu kesimin talihsizliği söz konusu dönemde Fransa, İngiltere ve Rusya’nın Afrika ve Asya’da yayılıp Cezayir, Hindistan Orta Asya gibi Müslüman ağırlıklı bölgelere yerleşmesiydi. Osmanlı modernizasyon çabalarının bu yayılmaya denk gelmesi, reformcuların işini hem de pratik anlamda zorlaştırmıştır.

Çalışmanın geri kalan kısmında yukardaki görüşlerin dayanaklarını sunup, iflasın kaçınılmaz olmadığı tezini detaylandıracağız. İkinci bölümde modernleşme reformlarını zorunlu kılan uluslararası düzen dahil olmak üzere tarihsel arka planı özetleyip ardından üçüncü bölümde reformların mali örgütlenme kısmını tartışacağız. Böylece sürecin aşırı dış borçlanmaya yol açmasının önemli bir nedenini tespit edebileceğiz. Reformun icap ettirdiği değişikliklerle şeri geleneklerin çatışması, Yeni Osmanlılar muhalefetiyle birleşince, iflas yolunu açmış, Rüşum-ı Sitté’nin kuruluşunu 1867’den 1879’a ertelemiştir. Dördüncü bölümde Rüşum-ı Sitté’nin birkaç üst seviye değişiklikle Düyun-ı Umumiyyeye dönüşmesini özetleyip bu idareye devredilen altı kalem verginin 1879 öncesi ve sonrası performansını istatistiki yöntemlerle inceleyeceğiz. Aradaki nitelik farkı, aynı sonuçların 1867’den itibaren elde edilebileceği akılda tutulunca, iflasın önlenemez olduğu delili olacaktır. Beşinci bölümde moratoryum İngiltere’deki Disraeli hükümetinin siyasi manevra alanını daralttığını göstereceğiz. Bu durumun İngiltere’nin geleneksel ‘Rusya’ya set çekme’ politikasından ayrılmasıyla bağlantısını anlatacağız. Böylece ‘moratoryum olmasaydı 1877-1878 harbi farklı biterdi’ senaryosunu temellen-direceğiz. Sondaki altıncı bölümde makale özetlenecektir.

II. Tarihsel Arka Plan

18. asır boyunca Avusturya ve özellikle Rusya karşısında uğranılan ağır yenilgiler, reformcu Sultan III. Selim ile etrafındaki dar kadroyu, imparatorluğun mevcut düzeninin değişmesi mecburiyetine ikna etmişti⁴. 19. asrın ilk çeyreğindeki gelişmeler bu kanaati doğruladı. Napolyon’un Mısır seferine (1798-1802) Osmanlı’nın direnemeğini 1815’te Sırbistan’ın yarı bağımsızlığı ile sonuçlanan iki isyan takip etti. 1821’de başlayan Yunan ihtilali inişli çıkışlı mücadelelerin ardından 1828-1829 harbinin Rus zaferiyle bitmesi sayesinde Mora yarımadasında bağımsız bir Yunanistan’la sonuçlandı. Fransızların 1830’da Cezayir’e çıkmasına Osmanlı askeri bir direniş gösteremedi.

Fransız geri çekilmesini takip eden on yıllık bir anarşik dönemin ardından Mısır 1812’de Kavalalı Mehmed Ali’nin kontrolüne girdi. Bu Osmanlı savaş ağası, becerikli ama sert yöntemlerle iktidarı ele geçirip İstanbul’u kendisini Mısır valisi olarak tanımak zorunda bıraktı. Yeni vali, hem 1815 Viyana Kongresi sonucu işsiz kalan Napolyon’cu subayları istihdam edip hem de Fransız yönetimi sırasında Mısır’ın şeri düzeninin alt üst olması sonucu yönetime katılan Mısırlı gayrimüslimlerin rolünü genişletip ülkeyi modernleşme sürecine soktu. Böylece etkinleşen Mısır ekonomisi ve mali yapısı sayesinde ciddi bir düzenli ordu kurabildi. Yunan ihtilali sırasında Osmanlı merkezine sunduğu yardımın karşılığı olarak Suriye ve Lübnan valiliklerini talep etti. Ret cevabı alınca Osmanlı

³ Engin D. Akarlı, “The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909)”. Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1976.

⁴ Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*, (New Haven: Yale University Press, 2010).

kuvvetlerini üç defa alt edip, modernist yönetimine Suriye ve Lübnan'ı da dahil etti. Oğlu İbrahim komutasındaki Mısır ordusu Anadolu'ya girdi ve 1833'te İstanbul'un kendisi tehlikedeydi⁵.

Fransa'nın desteklediği 'Vali'sinin ilerleyişini durduramayan II Mahmud, İngiltere'nin iç kargaşayla uğraşmasından ötürü tarihi hasmı Rusya'nın yardımını istemek zorunda kaldı. Çarlık filosunun Boğazda olmasının Avrupa dengesi açısından sakıncası, 1815 Viyana Kongresinin mevcut hanedanları kutsayıp Kavalalı gibi yeniyetmeleri dışlamasıyla birleşince Mısır güçleri güneye çekilmek zorunda kaldı. Bu Rus desteğinin karşılığı II. Mahmud'un, hasmı Rusya'yla sekiz yıllık bir savunma antlaşması yapmasıydı⁶. Ancak Mısır'la yapılan sadece bir mütareke idi. Zira Kavalalı Mehmed Ali, Suriye ve Lübnan'ın kontrolünü elinde tutmaya, yani gelirlerini kullanmaya devam etti. Ayrıca Mısır'da hanedan oluşturma talebi kabul edilene kadar geleneksel vergiyi yollamayışını sürdürüyordu.

Yapılan savunma antlaşması neticesi İstanbul üzerindeki Rus nüfuzunun artması Viyana Kongresiyle oluşmuş Avrupa dengesi açısından ciddi bir olumsuzluktu. Bu durum Fransa'nın Mısırdaki nüfuzuyla birleşince, İngiltere'ye Hindistan yolunun tehdit altında olduğunu düşündürüyordu. 1838'de Osmanlı Mısır mücadelesinin yeniden alevlenmesinin arka planı buydu. Kavalalı'nın güçleri yeniden zafer kazanıp Anadolu'nun ortasına ilerlemeye muvaffak oldular. Ancak bu defa dört büyük güç, Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya, Osmanlı'nın yanındaydı. Onların yardımıyla İstanbul, Suriye ve Lübnan'ın kontrolünü yeniden ele geçirip Mısır vergisinin ödenmesini sağladı. Bunun karşılığı Mısır vilayeti için veraset ilkesinin kabulüydü. Ancak, Mısır'a karşı liberal güçler olan Fransız ve İngiliz desteğinin sağlanması 1838 Baltalimanı Serbest Ticaret Antlaşması ile 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayun'unu gerektirdi. Bu iki ve bağlantılı gelişmeyle Osmanlı İmparatorluğunu uzun vadede Avrupa kapitalist sistemine kurumsal anlamda entegre etmek amaçlanıyordu⁷. Ancak Serbest Ticaret Antlaşmasının kısa vadeli amacı Kavalalı'nın Mısır'da kurduğu gümrük duvarlarıyla korunan iktisadi yapıyı çökertip kendisini bu gelirden mahrum bırakmak ve İngiliz ticaretine kolaylık sağlamaktı. Antlaşmanın bu yönü daha sonra Osmanlı yönetimini de vuracaktı⁸.

Tarihimizde *Tanzimat* adıyla anılan ve takriben 40 yıl süren dönem böyle başladı. En belirgin niteliği Bâb-ı Ali merkezli yüksek bürokrasinin saraya kıyasla güç kazanmasıydı. Döneme damgasını vuranlar önce Mustafa Reşit daha sonra hamisi olduğu Fuat ve Âli Paşalardı. *Tanzimat*'ın getirdiği iki temel yenilik şunlardı: Sultan, yeni tahta geçmiş olan 16 yaşındaki Abdülmecid, bütün tebaasına; (i) can ve mal güvenliği, (ii) din ve mezhep farkı gözetmeksizin eşit muamele vaat ediyordu. Gülhane Fermanının metninde her iki yeniliğin de şeriat kökenli olduğu iddiası, özellikle ikincinin tartışmalı olduğu akıld tutulursa⁹, reformcuların dayandığı tabanın pek dar olduğuna işaret etti. Bu

5 Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*. (Oxford: Oxford University Press, 2021).

6 Özavcı, *Dangerous Gifts*.

7 Özavcı, *Dangerous Gifts*.

8 Şevket Pamuk, *Uneven Centuries: Turkey's Economic Development since 1820*, (Princeton: Princeton University Press, 2018).

9 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, (New Jersey: Princeton University Press, 1963), 45.

iki vadin tarihsel önemini idrak için Osmanlı geleneğinde sultanın siyaseten katl ve müsadere yetkisini¹⁰ ve kullanımını hatırlamak gerekir. Mesela, 1833'te Kavalalı Mehmed Ali'nin oğluyla yürüttüğü müzakerelerde yetkisini aştığı gerekçesiyle, II. Mahmud Mustafa Reşit'in idamını emretmiş ama son anda caymıştı. 1837'de Mustafa Reşit'in hamisi Hariciye Nazırı Pertev Paşa o kadar şanslı olamamış ve bir saray entrikası sonucu idam edilmişti¹¹. Tebaanın din farkı gözetilmeksizin eşitliğini İslam'ın mutlak üstünlüğünü öngören şeriatla ilkesel anlamda bağdaştırmak da zordur. Kırmızı'nın (2021) çalışmasının başlığı "*Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen*" söz konusu zorluğu vurgulamaktadır. Dolayısıyla bu kararın alınmasında o dönemde Avrupa'da egemen olan fikri ortamın, Mısır'ın iktisadi ve askeri başarılarında gayrimüslim payının ve bağımsızlıkla sonuçlanan Sırp ve Yunan isyanlarının etkili olduğunu düşünmek gerekir. Ancak Abu-Manneh Gülhane Fermanının İslami düşüncedeki köklerini vurgulamaktadır¹². Finkel ise hem samimi bir Müslüman olan genç Sultanın, hem de dönem ulemasının fermanın gereğine inandıklarını yazmaktadır¹³.

İmparatorluğun Lübnan, Girit, Karadağ ve Bosna gibi değişik bölgelerinde vergiye itiraz temelli köylü isyanlarının sürmesi Osmanlı yönetimini 1839'da ilan edilen ilkeleri uygulamaya yönelik daha somut tedbirler almaya yöneltti. Sonuç 1856 Islahat Fermanıydı. İlkine kıyasla çok daha seküler vurgulu bu belgede şeriatın bahis yoktu. İnanç eşitliğine ciddi vurgu yapıp "askerlik hizmetinde, yargıda, vergilendirmede ve bürokrasiye katılmada" bütün tebaanın eşit olduğu ilan ediliyordu. Ayrıca "...kamuda sıkı bütçe disiplini, bankacılığın teşviki...seküler medeni ve ticari kanunlar ile bunları uygulamak üzere 'müslim ve gayrimüslim' üyeli karışık mahkemeler" vaat ediliyordu¹⁴. Islahat Fermanının direkt bir sonucu olarak 1858 yılında özel toprak mülkiyetine izin veren bir yasa çıkarıldı. Aslında 1856 Fermanı da 1839'daki öncülü gibi hem iç hem de dış dinamiklerden beslenmişti. Avrupa'yı sarsan 1848 ihtilalleri muhafazakâr Avusturya, Rusya kampı ile liberal Fransa ve İngiltere'nin arasını açmış, Romanya'da milliyetçiliği körükleyip Osmanlı-Rus ilişkilerini yeniden germişti. Kudüs'teki Hristiyan kutsal mekanları meselesi "Doğu Sorununu" yeniden alevlendirmişti. Neticede patlak veren Kırım harbinde (1853-1856) Fransa ve İngiltere Rusya'ya karşı Osmanlıyla birlikte savaştılar. Zaferle sonuçlanan bu ilk 'Hristiyan-Müslüman' ittifakı, harbi sonlandıran 1856 Paris Antlaşmasına yol açtı. Bu antlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu "Avrupa Konseyine" girmiş ve bir anlamda kendini kabul ettirmiş oluyordu. Özetle bu gelişmelerin 1856 Islahat Fermanının ilanındaki rolü önemlidir.

III. Reform Çabaları ve Yeni Osmanlılar Muhalefeti

Tanzimat ilkelerinin Osmanlı mali ve idari sistemine uygulanması hem vergilerin yapısı hem de toplama yöntemleri açısından ciddi değişiklikler gerektiriyordu. Bunları anlamak açısından 1839 öncesi sistemi kısaca özetleyeceğiz. Tarımın tayin edici ağır-

¹⁰ Yasin Aslantaş, "Making sense of 'müsadere' practice, state confiscation of elite wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453-1839", *History Compass* 17 (6) 2019: 1-11.

¹¹ Özavcı, *Dangerous Gifts*, 179-190.

¹² Butrus Abu-Manneh. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 34(2) 1994: 184-197.

¹³ Caroline Finkel. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. (New York: Basic Books, 2005), 449.

¹⁴ Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 55.

lıkta olduğu bu düzende Müslüman üreticiler ürünün yüzde onunu (öşür çoğulu aşar), vergi olarak öder, ayrıca egemen cemaatin (millet-i hâkime) mensubu olarak askerlik gibi silah gerektiren kamu hizmeti ifa ederlerdi. Gayrimüslim üreticilerse, oranı bölgeden bölgeye değişen ama ortalamada ürünün yüzde onunu epey aşan bir miktarı (haraç) ödemekle yükümlüydüler. Yerine göre haraç karşılıksız hizmet anlamında angarya da içerebiliyordu. Ayrıca yönetilen cemaat (millet-i mahkûme) olmanın nişanesi olarak gayrimüslimlerin cizye (bir nevi kelle vergisi) ödemek yükümlülüğü vardı. Öte yandan yönetilen cemaat mensuplarının silah taşıma mezuniyeti olmadığından, askerlik yükümlülüğü yoktu. Bu durum, uzun süren ve kaybedilen savaşların sıkça vuku bulduğu 19. yüzyılda, gayrimüslimlere, genelde¹⁵, önemli bir iktisadi avantaj sağlıyordu. İnalçık ve Quataert (1994) bu konuları teferruatlı şekilde anlatırlar. Öte yandan 1839 öncesi vergi toplama sistemiye yüksek Müslüman bürokrasi ile münhasıran değilse de genelde gayrimüslim sarraflar arası bir iş birliğine dayanıyordu. Bu iş birliği hiyerarşik şekilde örgütlenmiş iltizam ağları üzerinden, Bâb-ı Ali'den başlayarak taşeron ilişkileriyle vilayetlere ve daha alt idari birimlere uzanmaktaydı. Nitekim Mustafa Reşit Paşanın sarrafı Cezayirliyan bir Ermeniydi ve çöküşü reform süreciyle yakından bağlantılıydı¹⁶. Modernite öncesi bir tarım toplumu olan Osmanlıda vergi toplama sistemi, en azından zımni, sıkça da fiili anlamda zor kullanımını içeriyordu. Otorite kullanma tekelinin Müslümanlarda olduğu bu toplumdaki vergi toplama sisteminde yüksek bürokrasinin rolü, eşrafla büyük ölçüde çakışan, yerel yöneticilerle bağlantı üzerinden icbarı sağlamaktı. Sarrafların fonksiyonu iltizam kontratını tekelinde tutan yönetici gruba parasal avans ve kefalet sunmak, tarımsal artığın depolanıp pazara naklini ve satışını organize etmekte. Makro açıdan bakıldığında, tarımsal artık hem şehirlerin iaşesi hem de dış ticaretin temeli olduğu için, Osmanlı ödeme sisteminin merkezindeki sarraflar aynı zamanda lojistik ve pazarlamayı da sağlıyorlardı. İstanbul'daki büyük sarraflar, cemaat içi kontrat icra mekanizmaları sayesinde taşradaki mezhepdaşlarıyla taşeronluk ilişkisi üzerinden, bu finans, lojistik ve pazarlama ağlarının merkezindeydiler¹⁷. İltizam sözleşmesinin gerektirdiği avans ve kefaleti kestirmek, başta hasat miktarı olmak üzere, pek çok belirsizlik, mesela toplanabilecek aynı vergi miktarı, yolların durumu, yerel fiyatlar vs., hakkında tahmin yürütüp iş yapmayı gerektiriyordu. Böylece hesaplanan tahmini toplam ile gerçekleşen miktar arasındaki fark mültezim-sarraf koalisyonunun kârını oluşturmaktaydı. Bu fonksiyonların gerektirdiği bilgi ve tecrübe birikimi söz konusu finans ve ticaret erbabı kesimi vazgeçilmez kılıyordu. Nitekim Tanzimat'ın hemen başında (1839) zorbalık ve keyfi uygulamaların kâr güdüsünden kaynaklandığı yanılığısıyla iltizam sistemi ilga edilmiş, vergi toplama görevi muhassıl diye adlandırılan memurlara havale edilmişti. Bu yenilik hazineye akan gelirin ciddi ölçüde azalmasına yol açınca daha küçük ölçülerde olmak üzere, vilayet yerine sancak vs. gelirini iltizama vermek suretiyle mültezim sistemine dönülmüştü. Özbek bu durumun imparatorluğun sonuna dek sürdüğünü yazmıştır¹⁸. Ortaylı ise Rüsüm-ı Sitte ve ardından gelen Düyun-ı Umu-

15 Can ve mal güvenliğinin olmadığı, Doğu Anadolu gibi, ücra bölgeler istisnadır. Bu yerlerde silah taşıyamama bir dezavantajdı.

16 Nurhan Davutyan. "The Penetration of European Banking into Ottoman Lands during the Second Half of the Nineteenth Century", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25 (3): 2023: 322-339.

17 Davutyan. "The Penetration of European Banking...". Cemaat içi kontrat icra mekanizmaları için, bkz. Avner Greif. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

18 Nadir Özbek. "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History* XLIX (2) 2018: 219-245.

miye İdarelerinden önce Osmanlı Devleti'nin vergi potansiyelini gerçekçi biçimde kestirip düzgün toplayabilecek bir bürokratik yapı oluşturamadığı görülmektedir¹⁹.

Özetle, içiçe geçmiş olan moderniteye intibak ve imparatorluğun bütünlüğünü koruma ihtiyacı köylü isyanlarını önlemeyi ve tebaa arasında din/mezhep farklarından bağımsız 'reel' bir eşitlik sağlamayı zorunlu kılıyordu. Ama bu eşitlik *millet-i hâkime* ve *millet-i mahkûme* ayırımı temelinde dayanan geleneksel düzenle çelişiyordu^{20, 21}. Reel eşitlik vergiler dışında toplumsal statü farklarını da gidermeyi içermektedir. Buysa gayrimüslimlerin de otorite kullanıp silah taşıyabilmesini ve askerlik yapmasını ima ediyordu. Davison'un bu konudaki hükmü, *ex post* anlamda doğrudur: "Müslümanlar, Hristiyan subay olgusunu içlerine sindiremiyorlar, Hristiyanlara, askerlikten sakınıp geleneksel muafiyet vergisini tercih ediyorlardı"²². Ancak ilerde göreceğimiz üzere, o yıllarda (1867-1871) durum akışkandı ve en azından Ermeni toplumunda, askerlik yapmanın can güvenliklerini arttıracaklarını savunan kayda değer bir kesim vardı²³.

Detaya inerek, bütün tebaaya can, mal güvenliğiyle eşitlik vaadi, vergi toplama sürecinde haracı öşür seviyesine indirmeyi, ek tedbirler yokluğunda toplamda azalmayı ima ederken, şiddet içeren uygulamalara ve angarya dahil her türlü keyfiliğe son vermeyi gerektiriyordu. 1839 Hattının açıkça belirttiği üzere, köylü isyanlarını önlemek bunları elzem kılıyordu. Bu ise mali ve idari sistemin baştan sona rasyonalizasyonunu gerektiriyordu. Ancak bu gereksinim imtiyaz ve gelirlerinden feragat etmek istemeyen yerel güç sahibi eşrafı engeline takılıyordu. Ayrıca bütün tebaanın eşitliği gayrimüslim ticaret ve finans erbabına da kendi hesaplarına iltizam işine girmenin ve memuriyetin²⁴ kapısını açmaktaydı. Rasyonalizasyon, (yönetimde zor ve icbar yerine bilgiye ve müşevviklere yaslanmak), ihtiyacı da bunu ima etmekteydi. Her iki uygulama da İstanbul sarraflarıyla yüksek bürokrasi arasındaki pazarlığın temelini sarsacak nitelikteydi. Bu dengenin bozulması ise cemaat temelli, hiyerarşik taşeron ilişkilerinden ötürü bütün toplumda yankılanacaktı. Mesela daha küçük idari birimler temelinde verilen iltizam kontratlarının gayrimüslimlerin rekabetine açılması keyfiliği azaltabilecekti, ancak bu durum o işi tekelinde bulunduran yerel eşrafın tepkisine neden oluyordu. Zira geleneksel düzende söz konusu birimin eşrafı dışında kimse öşür ihalesine katılmaya cesaret edemezdi. Bu durumda o kişi teklif vermek için son ana kadar bekleyebilirdi. Vergi ödenmeden mahsulün satış ve nakli de yasaktı. Yağmur ve soğukların başlamasıyla ürünün çarçur olacağından korkan yerel yönetici düşük bir teklifi köylülere düşük bir fiyatı kabul zorunda kalırlardı²⁵. Rasyonalizasyon gereksinimi ile yerel eşrafın alışkanlıkları arasındaki uyumsuzluğun bir diğer örneği, süregelen parasal kaos ortamında özellikle ön plana

19 İlber Ortaylı. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın, 1983, 116.

20 Roderic H. Davison. "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, v.1, ed. Bernard Lewis and Benjamin Braude 319-338, (London ve Newyork: Holmes and Meier Publishers, 1982), 320.

21 Şerif Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 25-26.

22 Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 45.

23 Richard Antaramian. *Brokers of Faith, Brokers of Empire Armenians, and the Politics of Reform in the Ottoman Empire*. (Redwood City CA: Stanford University Press, 2020), 137. Burada vurgulanması gereken husus muafiyet vergisinin bütçeye katkısı ile eşitlik ilkesi arasındaki çelişkidir. Bugün de aşılış değildir.

24 Dönemin oldukça katı ve hiyerarşik sosyal yapısı, eğitime ulaşım vs.. gereği memuriyet ancak üst tabaka mensupları ve çocukları için söz konusuydu.

25 Ahmet Tabakoğlu. *Türkiye İktisat Tarihi*. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 85-186.

çıkıyor ve kaos besliyordu. O dönemde resmi kuru değerinin altında olan madeni parayla resmi kuru aşırı değerli kâğıt paralar beraberce kullanılırdı²⁶. Resmi kurun Hazine açısından bağlayıcı olmasından ötürü, vergi borcunu aşırı değerli kâğıt parayla ödemek mümkündü. Bu durumda yerel eşraf nüfuzunu kullanarak köylüden vergiyi madeni parayla tahsil edip aradaki farkı cebine indirebiliyordu²⁷. Böylece Hazine reel anlamda gelir kaybettiğinden, enflasyonist süreci besleyen kâğıt para basma ihtiyacı ve basımı süregidiyordu. Bu tür uygulamalar haliyle köylünün tepkisini doğuruyor, onların etkileri araziye asgaride tutmalarına yol açıyordu. Bu da vergi potansiyelini düşürüp kısır döngüyü besliyordu. Dönemi yaşamış bir gözlemcinin²⁸ vurguladığı üzere, ekilen arazinin köylüyü besleyecek asgariyle sınırlanması, sistemi kırılanlaştıtırıp²⁹, çekirge, sel vs. gibi, tabiat cilvelerinin kıtlıkla neticelenmesine sebep olabiliyordu. Gerçi o dönemde ciddi bir "sosyal devlet" anlayışı yoktu, ancak kıtlık gibi felaketlerin etkileri görmezden gelinemez seviyelere ulaşınca, doğurduğu Hazine yardımı ihtiyacı borç alma gereksinimini arttırabiliyordu. Birazdan göreceğimiz üzere, borç alma konusunda gayet hassas³⁰ olan Âlî Paşa'nın bu arka planın bilincinde olduğu, Girit Layihası (1867) ve Vasıyetname (1871) olarak bilinen belgeleri bu tür mülâhazaların ışığında yazdığı anlaşılmalıdır. Girit Layihasında vurgulanan Osmanlı zafiyeti ve diplomatik izolasyonu, borç almada iktisadi ihtiyaca ek olarak stratejik hesapların da rol aldığını akla getirmektedir. Maktat Kırım harbi müttefikleri Fransa ve İngiltere menfaatlerinin Osmanlı'nın idamesini gerektirmesini, (çıkartların mezci) sağlamaktır³¹.

Geleneksel yönetici ve eşraf katmanının iktisadi ilişkilere emir, icbar ağırlıklı yaklaşımı, benimsedikleri 'ekâbir' zihniyetiyle birleşince, bilgi ve müşevvik kullanımını öne çıkaran "kapitalist" Tanzimat düzenine intibak³² etmesi mümkün olamıyordu. Bu durumda önceki koalisyonda geri planda olan 'burjuva' unsurların ön plana çıkması, mesela idari görevlere gelmesi gerekli oluyordu. Ancak bu unsurların içinde önemli miktarda gayrimüslim olması, millet-i hâkime zihniyetiyle çeliştiğinden ciddi zorluklar söz konusu oluyor ve mesele vergi toplama, kamu harcaması gibi "pür iktisadi" alandan taşıp etnik/dini bir nitelik kazanıyordu. 1856 sonrası ortaya çıkan üç büyük sorunun Lübnan³³ (1860-1861), Girit³⁴ (1866-1869), ve 1877-1878 harbinin tetikleyicilerinden Bosna-Hersek³⁵ (1875), kökeninde bu temel olgu vardır.

26 Pamuk. *Uneven Centuries*, 70.

27 Dört adet 25 kuruşluk madeni para resmiyette 1 kâğıt lira, piyasadaysa 2 lira olduğunda, köylüyü vergiyi madeni parayla ödemeye zorlayarak, Hazineye 1 kâğıt lira vermenin, 1 lira da kârı oluyordu.

28 David A. Mordtmann. *Istanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. Gertraude Songu-Habermann, (İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999), 188-193.

29 Bu kavramın sosyoekonomik rolünü irdeleyen bir çalışma için bkz. Nesim N. Taleb. *Antifragile: Things that Gain from Disorder*, (New York: Random House, 2012).

30 Bu hassasiyetin sayısız örneği için bkz. Christopher Clay. *Gold for The Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, (London: I.B. Tauris, 2000).

31 Alfred Du Velay. *Essai sur l'Histoire Financiere de la Turquie*, (Paris: Arthur Ruisseau. 1903), 248. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Davutyan. *The Penetration of European Banking*.

32 Anlatmaya çalıştığımız zihniyet sorunları için bkz. Sabri Ülgener. *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952).

33 Özavcı, *Dangerous Gifts*, 291-352.

34 Mustafa Yavuz *Demokratik İhtilaller Çağında Girit*. (İstanbul: Belge Yayınları, 2017), 146-202.

35 Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 307.

Tanzimat düzenine karşı yönetici elit içinden oluşan Yeni Osmanlılar muhalefetine önemli bir saiki gayrimüslim unsurların idari anlamda öne çıkabilmesine duyulan tepkidir³⁶. Sadrıâzam Mehmed Emin Âli Paşa'nın 30 Kasım 1867'de, Girit'ten Sultan Abdülaziz'e hitaben yazdığı rapor konumuz açısından çok değerli, ufuk açıcı mahiyettedir. Âli Paşa ciddi bir uluslararası krize yol açan isyanı bizzat yatıştırmak maksadıyla gittiği adada kaleme aldığı bu belgede İmparatorluğun karşı karşıya olduğu temel meselelerin gayetle bilincinde³⁷ olduğunu göstermekte, 1875 moratoryumu ile lüzumu ispatlanan ve 1879'in çok özel şartlarında kısmen uygulanan somut tedbirler önermektedir. Orijinali Osmanlıca ve haliyle "şahsa özel" olan raporun varlığı Almancasının³⁸ 1877'de yayınlanmasından itibaren uzmanlarca bilinmektedir. Davison belgeyi özetleyip anlamını uzun uzun tartışmaktadır³⁹. Akarlı Osmanlı arşivlerinde bulunduğu orijinal metni ve aynı konudaki diğer bazı vesikaları, *yüz yıllık bir gecikmeyle*, günümüz Türkçesinde yayınlamıştır⁴⁰.

Âli Paşa rapora uluslararası siyasi durumun bir özetiyle başlamaktadır. 1854-1856 Kırım harbinde Osmanlı'nın Rusya'ya karşı müttefiki olan liberal Fransa ve İngiltere ricalinin iç siyasi yapıları gereği, "milletler" ilkesi diye nitelediği "kendi kaderini tayin" prensibine karşı çıkmadıklarını vurgulamaktadır. Rusya'nın dış politikasını tayin eden fikri ve siyasi ortamı tahlil edip bu devletin Balkanlardaki tutumuna ve bunun Ortodoks Osmanlı tebaası açısından cazibesine dikkat çekmektedir. Avrupa'daki devletlerarası ilişkiyi ve güçler dengesini inceleyip, Osmanlı'nın mevcut köhne yapısından ötürü zayıf ve tecrit durumda olduğunu anlatmaktadır. Sürekli isyan bastırmakla uğraşmanın Müslüman insan gücü ve parasal açıdan ağır yükünü anlattıktan sonra bürokrasiye egemen olan açgözlülük, israf ve beceriksizliği vurgulamaktadır. Bu durumun refah artırıcı tedbirlere kaynak ayırmak bir yana bir adım sonrasını düşünmeye bile vakit bırakmadığından, Osmanlı devletinin varlığın sürdürmesini imkânsız kıldığını söylemektedir. Âli Paşa, bu tahlilden, Osmanlı'yı kurtaracak tek çıkar yolun her alanda bir 'Hristiyan-Müslüman' eşitliği sağlamak olduğu sonucuna varmakta, acil ve somut tedbirler önermektedir. Bu tür bir eşitliğin önündeki hukuki engellerin 1856 Fermanıyla kalkmış olduğunu belirten Paşa, önerilerine Hristiyan bürokratların, nüfus içindeki paylarına oranla çok az olduklarına işaret ederek başlamaktadır. İnsan tabiatı hakkında keskin gözlemler sunan Âli Paşa gayrimüslimlerin çocuklarını tahsil için Avrupa'ya veya Yunanistan'a yolladıklarını, imkanları daha sınırlı olanlarınsa Osmanlı dahilindeki kaliteli eğitim veren kendi okullarına gittiklerini anlatmaktadır. Mevcut uygulama-

³⁶ Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*.

³⁷ Âli Paşanın Girit'e gidişinin hemen öncesinde (Mart-Haziran 1867) Osmanlı tahvilleri Londra Borsasında dip yapmıştır. Piyasa fiyatı nominalin 70% altına inmiştir, bkz Clay. *Gold for The Sultan*, 572.

³⁸ Mordtmann. *Istanbul ve Yeni Osmanlılar*, 56-65. A. D. Mordtmann (Şubat 1811, Hamburg-Aralık 1879, İstanbul) 1846'dan vefat ettiği 1879 yılına kadar, medfun olduğu İstanbul'da yaşamış bir Alman diplomatı ve bilim insanıdır. 1846'dan 1859'a kadar Hansea Liga 'sının Osmanlı nezdindeki konsolosudur. Hamburg merkezli Liga 1859'da Prusya'ya katılınca, Mordtmann İstanbul'da kalmış yeni kurulan ticari mahkemelerde görev almıştır. Âli Paşanın 1871'deki ölümünü takiben azledilen Mordtmann bir süre Fransızca bir gazetenin müdürlüğünü yapıp özel dersler vererek hayatını kazanmıştır. Arkadaşı ve hamisi Münif Paşa'nın Maarif Nazırı olmasıyla yeni kurulan *Mekteb-i Mülkiye*'de, 1877'den ölümüne dek coğrafya ve istatistik öğretilmiştir.

³⁹ Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 87.

⁴⁰ Engin D. Akarlı, *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrıâzamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*. (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. 1978), 9-16.

manın çok sayıda nitelikli insanın din farkı yüzünden kamu hizmetlerinden dışlandığına yol açtığını yazmaktadır⁴¹. Kamu gelirlerinin üçte ikisi kadarının gayrimüslimlerce sağlandığını söyleyerek bu tür insanları "sağmal koyun" yerine koymanın onları dış tahriklere açık hale getireceğini ve tehlikeli olduğunu anlatıp onları idarenin hukuki, mali vs. her alanında çalıştırmanın gereğini vurgulamaktadır. Ardından en muhtemel iki itiraza (Hristiyanların üstün bilgileri neticesinde yönetimi tümünden ele geçirmeleri ve İslam unsurun hoşnutsuz olmaklığı) değinen Paşa, Hristiyanlar olmaksızın ülkenin yönetilemeyeceğini ve devletin zaten çökeceğinin pek çok belirtisi olduğunu söyleyip bunları geçersiz saymaktadır⁴² [italikler eklenmiştir].

Aynı fikirlerin çok daha sarıh ve net⁴³ bir üslupla dile getirildiği, "Âli Paşanın Vasiyetnamesi" olarak bilinen 1871 tarihli bir diğer belge de mevcuttur. Belgeyi günümüz Türkçesiyle ilk defa yayınlayan Akarlı orijinali Fransızca olan vasiyetin yazıldığı tarihte, İstanbul basınında yer aldığı söylenildiğini ancak günümüze ulaşan metnin 1910'da La Revue de Paris'de neşredildiğini yazmaktadır⁴⁴. Orijinalinin Fransızca olması, kaynağı konusunda bazı müphem noktaların bulunması gibi nedenlerle metnin sahihliği münakaşa konusu olmuştur. Akarlı bu endişeleri tek tek ele alıp yersiz olduklarını anlatmaktadır. Metnin İngilizcesini yayınlayan Andıç ve Andıç⁴⁵ ile Davison⁴⁶ da vasiyetname içeriğinin Âli Paşanın bilinen görüşleriyle tam bir uyum içinde olduğuna dikkat çekip tarihsel değerini vurgulamışlardır. Daha önemlisi hem İslami fikriyatı hem Fransız klasisiklerini hem de o dönemin zihni atmosferini en iyi bilenlerden, Meriç'in Âli Paşayı Richelieu ile kıyaslayıp öne çıkarması ve vasiyetnamenin sahih olduğu kanaatinde olmasıdır⁴⁷. Akarlı da bu noktayı önemsemektedir⁴⁸.

İlerde bahsedeceğimiz Rüsum-ı Sitte İdaresiyle Âli Paşanın somut önerileri arasındaki bağı vasiyetnameden yaptığımız şu alıntı açıkça göstermektedir: "*Meseleyi titizlikle inceledikten sonra tek çıkar yolun aşâr, rüsum vs. gibi tüm vergilerin toplanmasını güvenilir firmalara tevdi etmek olduğuna kanaat getirdim*"⁴⁹. Aynı vasiyetnamede sıralanan aday firmalar listesinde, yer alan bir banker firmasının sahibi olan Zarifi'nin Rüsum-ı

41 Âli Paşanın "eğitimin getirisi", "çıkartların mezcedilmesi," returns to education", "incentive compatibility" gibi iktisat literatürüne ancak 1980'lerde giren kavramlar kullanıp, çağının çok ilerisinde olduğunu gösterdiğini belirtmek gerekir. Bkz Engin D. Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, 14, 30.

42 Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, 15.

43 "Mevcut vergi toplama sistemimiz fecidir. Tekraren bu sistem vergi mükellefini çileden çıkarmakta ve isyana sevk etmektedir", "Zat-ı Şahanezen dahil kimsenin hiçbir şekilde bütçeye müdahale yetkisi olmamalıdır", "Kan vergisinin münhasıran Müslümanlara yüklenmesi nüfuslarının süratle azalmasına sebep olmaktadır", "Silahlarını üzerimize çevirirler korkusuyla gayrimüslimlerin askerlikten meni onların isyan etmesine yol açmaktadır", Fuad Andıç and Süphan Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees: The Life and the Political Testament of Aali Paşa*, (İstanbul: Isis Press, 1996), 48-52.

44 Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, xii-xiii.

45 Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*.

46 Roderic H. Davison. "The Question of Ali Paşa's Political Testament", *International Journal of Middle East Studies* 11(2) 1980: 209-225.

47 Cemil Meriç. *Ümrandan Uygurluğa*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 32-44. Andıç ve Andıç'ın (1996) Meriç'e ithaf edilmiş olduğunu zikretmek gerekir. Kardinal Richelieu (1585-1642), Fransız merkezi devletin oluşmasında önemli rol üstlenmiş bir devlet adamıdır.

48 Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, xiii.

49 Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*, 52.

Sitte idaresinin baş organizatörü olması ise bağlantıyı kanıtlayan ek bir delildir⁵⁰. Son olarak Âlî Paşaya yönelik amansız bir muhalefet güdüp önerdiği tedbirlerin gecikip eksik uygulanmasında sorumluluğu olan Yeni Osmanlıların itirazlarına geçmeden önce, aralarındaki sosyal köken farkına işaret etmek faydalı olacaktır. Yerleşik yüksek bürokrat aile mensubu olan Yeni Osmanlıların aksine, zekâsı ve çalışkanlığı sayesinde hızla yükselen Âlî Paşa'nın babası Mısır Çarşısında aktardır. Sınırlı gelirini arttırmak için çarşı kapılarını açıp kapama görevini de üstlenmiştir. Bu durum muarızlarının kendisini "kapıcı zade"⁵¹ deyimiyle tahkir etmelerine yol açmıştır. Bu kökenin Âlî Paşayı eğitimi yatırım olarak görme gibi modern görüşlere açık hale getirdiği düşünülebilir. Andıç ve Andıç ile Barchard, Âlî Paşayı çeşitli boyutlarıyla değerlendiren kaynaklardır⁵². Todorova'da Tanzimat yöneticilerinin ailevi ve eğitimsel kökenleriyle ilgili biyografik bilgi mevcuttur⁵³.

Mardin aynı başlıklı eserinde⁵⁴ "Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu"nu incelerken, 1856 İslahat Fermanına duyulan derin tepkiyi, dedesi⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşadan yaptığı alıntıyla⁵⁶ tasvir eder. Grubun faaliyete geçiş tarihini 1865 olarak saptar. Bir Hristiyan'ın 1861'de Lübnan'a mutasarrıf tayin edilmesinin bu doğuşun tetikleyicilerinden olduğunu belirtip "...Osmanlı gururuna vurulan bir başka darbe", olarak niteler⁵⁷. Söz konusu mutasarrıfın, Garabed Artin Davud (daha sonra Paşa) adlı bir Ermeni Katolik⁵⁸, harbi değil de zimmi bir gayrimüslim olmasının önemli olduğu kanaatindeyiz. Mordtmann "jeunesse dorée"⁵⁹ olarak nitelediği Yeni Osmanlıların kamu görevlerine tayin edilen "Hristiyanlara karşı anlatılması imkânsız bir hınç beslediğini" yazar. Çakır'daki⁶⁰ alıntılar kastedilen unsurun Avrupalı değil yerli Hristiyanlar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ziya Paşa'nın ünlü hicviyesi Zafername'nin ilgili beyti de Mordtmann'ın bahsettiği "hınç"ın "zimmi"lere yönelik olduğunu doğrulamaktadır.⁶¹ Meselenin bir iş bulma veya makama gelme rekabetini aşır varoluşsal, kimliksel bir boyut aldığı anlaşılmaktadır. Aradan geçen 150 yılın perspektifinden geriye bakınca, bu hınçta, o dönem Avrupa'sının, yani harbi Hristiyanların, kültürel, ekonomik ve siyasi egemenliklerini

50 Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*, 48.

51 Davison. *Reform in the Ottoman Empire*, 219. Ziya Paşanın bilinen şiirine gönderme yapılmaktadır. Bahse konu şairin, aynı konuda çok daha ağır ifadeler içeren şiirleri olduğu da bilinir. Yeni Osmanlıların Âlî ile tamamen aynı görüşte olup köklü bir ulema sülalesine mensup Fuat Paşa'ya saldırmayışı dikkat çekicidir.

52 Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*, David Barchard. "The Doooman's Son who Saved the Empire: Aali Pasha", *Cornucopia: The Magazine for Connoisseurs of Turkey*, 31 2004.

53 Maria Todorova. "Composition of the Ruling Elite of the Ottoman Empire in the Period of Reforms 1826-1876", *Etudes Balkaniques*, No 1, 1976: 103-113.

54 Şerif Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. (İstanbul: İletişim Yayınları,1996), 25-26.

55 Bayram Çetinkaya. "Mahalle'sinden Kovulan Entelektüel: Şerif Mardin", 2017. <http://www.bayramalicetinkaya.com.tr/>

56 "Ehl-i İslamdan çoğu, 'aba ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik. Millet-i İslamiye, millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslam'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür" deyu söylenmeye başladılar".

57 Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 25.

58 Saro Dadyan. "Garabed Artin Davud Paşa". *Toplumsal Tarih*, sayı 239, 2013.

59 Mordtmann. *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*,156. Türkçesi 'altın gençlik' olan bu Fransızca terimin tam karşılığı 'şımarık zengin çocuğu' dur.

60 Coşkun Çakır. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. (İstanbul: Küre Yayınları. 2001)181-186.

61 Rûm'dan Ermeni'den yapıdı müşîr ü balâ//Eyledi resm-i müsâvât-i hukuku ikmal.

önlenemez biçimde İslami ve Türki coğrafyaya yaymalarının yarattığı 'ruhi tahribatın'⁶² rolünü görebiliriz. Ziya Paşanın "Gezdim diyâr-ı küffârı kâşaneler gördüm//Gezdim diyâr-ı İslâm'ı virâneler gördüm" dizelerinde ifadesini bulan bu ruh halinin, millet-i mahkûme üzerindeki üstünlüğe tutunma psikolojik ihtiyacını tetiklediği düşünülebilir. Ünlü de zimmi gayrimüslimler ile ABD'nin Güney eyaletlerindeki zenciler arasında paralellik kurarak benzer bir görüşü dile getirmiştir⁶³.

Sonuçta millet-i hâkime zihniyetinin toplumsal ağırlığı, Yeni Osmanlılar muhalefeti, Sultan Abdülaziz'in muhafazakâr karakteri⁶⁴, Fuat ve Âli Paşaların 1869 ve 1871'deki nispeten erken ölümleriyle birleşince reform çabaları sınırlı kaldı. Abu-Manneh⁶⁵ reform sürecinin bu iki ölüm sonrasında uygun ortamda sürmesi durumunda kökleşebileceğini kaydeder. Bu görüş "kara kuğu" ihtimalini destekler niteliktedir. Yukarıda izah ettiğimiz üzere idareyi gayrimüslim unsurlara açmakla güdülen temel bir amaç bütçeyi kontrol altına almak böylece borçlanmayı sınırlayıp mali çöküşü durdurmakta⁶⁶. Ancak Tanzimat dönemine damga vuran iki paşanın ölümüyle Osmanlı yönetimi, büyük ölçüde, reform karşıtlarına geçti. Nitekim Sultan Abdülaziz'in Âli'nin vefatı üzerine sadrazamlığa getirdiği Mahmud Nedim Paşa ilkesel anlamda bir reform karşıtıydı. İktidara gelişinden on yıl kadar önce yayınladığı bir risalede Tanzimat uygulamalarını şiddetle eleştirmiş, erken Osmanlı döneminin idealizasyonuna dayandığı, idarenin merkezindeki sultanın günlük yönetimle meşgul olduğu bir sistemi savunmuştu⁶⁷. Köklü bir yüksek bürokrat ailesine mensup olan Mahmud Nedim Paşa ile Yeni Osmanlı muhalefeti arasında akrabalık bağları da vardı. Kendisi Yeni Osmanlı muhalefetinin ileri gelenlerinden Sağır Ahmetzade Mehmed Bey'in amcasıydı. Âli Paşayı devirmeye çalıştıkları için Avrupa'ya⁶⁸ kaçan Yeni Osmanlılar lehine çıkardığı af sonucu bu grup mensupları İstanbul'a dönüp yönetime katıldılar.

1870 ile iflasın vuku bulduğu 1875-1876 (kısmi ve tam moratoryum) yılları arası dönem son derece çalkantılıdır. Bizi ilgilendiren bu çalkantıların moratoryuma etkisidir. Bu açıdan İslam Ansiklopedisinin Mahmud Nedim Paşa maddesinden⁶⁹, uzun bir alıntı yapmak yerinde olacaktır:

"Âli Paşa'nın ölümü üzerine ve padişahla kurduğu irtibat sayesinde (8 Eylül 1871) sadrazam oldu. Âli Paşa'nın aksine padişahın istek ve arzularına uygun davrandı. İktidara gelir gelmez merkez ve taşra bürokrasisinde büyük bir operasyon başlattı; Tanzimatçı devlet adamlarını görevden uzaklaştırdı. Âdeti tevcihat usulünü andırır bir şekilde valileri bir yerden diğerine tayin etti. Merkez ve taşra bürokrasisinde

⁶² Deyimin bu bağlamda ilk kullanımı için bkz Gündüz Aktan. *Açık Kriptolar: Ermeni Soykırımını İddiaları, Avrupada Irkçılık ve Türkiyenin AB Üyeliği*, (İstanbul: Aşina Kitaplar, 2006).

⁶³ Barış Ünlü. *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*, (Ankara: Dipnot Yayınları, 2018).

⁶⁴ Caroline Finkel. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. (New York: Basic Books, 2005), 478.

⁶⁵ Butrus Abu-Manneh. "The Sultan and the Bureaucracy: the Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa". *International Journal of Middle East Studies*, 22 1990: 258.

⁶⁶ Andıç and Andıç. *The Last of the Ottoman Grandees*.

⁶⁷ Abu-Manneh. "The Sultan and the Bureaucracy...", 257.

⁶⁸ Bkz Mardin. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* ve Abu-Manneh, "The Sultan and the Bureaucracy...". Ziya Paşa, dönünce, Sultan Abdülaziz'in özel katipliğini üstlenmiştir.

⁶⁹ Ali Akyıldız. 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-nedim-pasa>

büyük değişiklikler yaptı. Bazı vilâyetleri küçülterek yeni vilâyetler teşkil etti; ayrıca tahsisatlarını azalttı..... Bir yandan askerî ve diğer harcamalardan yapılan tasarruflarla denk bütçenin gerçekleştirildiği kamuoyuna ilân edilirken bir yandan da memurların maaşları aylarca ödenemedi ve yeni borçlanmalara gidildi... Yaklaşık on bir ay süren sadâreti süresince beş serasker, dört bahriye, dört adliye, beş maliye nâzırı ve altı tophâne müşiriyle çalışmış olması memurların statüsüyle ne kadar oynadığını açıkça ortaya koymaktadır”.

Her üst yöneticinin kendi ekibiyle çalışması neticesinde, alt kademelere doğru yayılan bu alt üst oluşun sosyal ve iktisadi maliyeti ağır olmuştur. Öncelikle Fuat ve Âlî Paşaların oturtmaya çalıştığı idari süreçlerde rasyonalizasyon ve bütçe disiplini rafa kalkmış, keyfilik ve israf yeniden bürokrasiye egemen olmuştur. Dönemin sosyoekonomik durumunu anlatan kitaplarda, bu eylemlerin olumsuz sonuçlarına sürekli vurgu yapılmıştır. Farley⁷⁰, vergilemede “yağmacılığın” geri dönmesine bağladığı, 1873-75 arasında Orta Anadolu’da baş gösteren, kitabı yazarken devam edegeldiğini yazdığı, kıtlıkta 50 bin insanın telef olduğuna dikkat çeker. Görev süresinin belirsizliği ile yöneticinin keyfi hatta vurguncu tavrı arasındaki illiyet bağı (hazır su akıyorken küpünü doldurmak) detaylı şekilde anlatan Mordtmann⁷¹, söz konusu kıtlıkla köylünün maruz kaldığı keyfiliğe tepkisi arasındaki bağlantıya işaret etmiştir. Ölenlerin miktarını 100-150 bin arası olarak tahmin eden Quataert’in⁷² çalışması da önemlidir. Bu gelişmelerin bütçesel ve mali sonuçlarını özetleyen Farley⁷³ Kırım Savaşına ek olarak Girit, Lübnan, Suriye ve Karadağ’da ciddi isyanları içeren 1854-1870 arası 16 senelik dönemde 59 milyon sterlin borçlanılmışken, hiçbir savaş ve isyanın vuku bulmadığı 1871-1875 arası 4 yıllık dönemde alınan borcun 84 milyon sterlin olduğunu yazar. İcraatının yol açtığı tepkiler üzerine Mahmud Nedim Paşayı azletmek zorunda kalan Sultan Abdülaziz, Hersek’te başlayan isyanı hemen çözebileceği umuduyla Ağustos 1875’te onu yeniden sadarete getirmiştir. Böylece Ekim 1875’teki kısmi, Nisan 1876’daki tam moratoryum kararını almak da kendisine düşmüştür.

IV. Rûsum-I Sitte, Düyun-ı Umumiye ve Vergi Gelirleri

Moratoryum ilanından Rûsum-ı Sitte İdaresinin kurulduğu 1879’a kadarki 4 yıllık süre kuşkusuz 19. asır Osmanlı tarihinin en fırtınalı siyasi dönemidir. Sultan Abdülaziz’in dramatik ölümü, V. Murad’ın üç aylık saltanatı, II. Abdülhamid’in tahta geçişi, ilk Anayasanın ilanı ve rafa kalkması, ilk Meclisin toplanması ve süresiz ertelenmesi hep bu dört yıla sığmıştır. Daha da önemlisi Osmanlı için sonun başlangıcı anlamına gelen ve ağır bir bozgunla sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, toplumsal hafızadaki 93 harbi, ile Berlin Kongresi de bu dönemdedir. Bu zor dönemi ve sonuçları-

⁷⁰ Lewis J. Farley. *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*. (London: Simpkin, Marshall & Co. Publishers, 1876), 76.

⁷¹ Mordtmann. *Istanbul ve Yeni Osmanlılar*, 189-190.

⁷² Donald Quataert. “Famine in Turkey, 1873-1875”, *Regional Studies* 201 1968: 1-54.

⁷³ Farley. *Turks and Christians: 73-74*. Farley, İngiltere’nin Bristol liman şehrinde Osmanlı konsolosudur, tahvil pazarlanmasında rol aldığı düşünülmelidir. Eldeki kesin sayılara göre 1854-1870 borç miktarı 127 milyon sterlin, 1871-75 miktarı ise 95 milyon sterlindir. 1870’te alınan 32 milyonluk borcun demiryolu finansmanı için olduğu hatırlanırsa, Farley’ nin sayılarının değil ama vurguladığı hususun geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Sayılar için bkz. Joseph Yackley. *Bankrupt: Financial Diplomacy in the Late Nineteenth Century Middle East*. (Yayımlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 2013).

nı anlatan sayısız eserden önemli birkaçını sıralamakla yetinmek zorundayız^{74, 75, 76, 77}. Tarihin hızlandığı bu kısa ama çok sancılı süre çalışmamızın arka planını teşkil eder. Yoğunlaştığımız dar alan ise Rüşum-ı Sitte İdaresinin 1879'daki kuruluşu, bu idare ile Âli Paşa'nın önerdiği yapı arasındaki direkt bağlantı, bahse konu idarenin, iki yıl süren pazarlıkların ardından, sadece birkaç üst düzey değişiklikle Düyun-ı Umumiye'ye dönüşmesidir. 1879'da başlayan bu yeni vergi toplama sisteminin öncekinden üstünlüğünü istatistiki anlamda gösterip, iflasın önlenilebilir olduğunun delilini sunacağız⁷⁸. Bu önlenilebilir moratoryum ile 93 harbinin patlak vermesi ve yenilgiyle neticelenmesi arasındaki bağlantıyı anlatıp, durumun 'kara kuğu'⁷⁹ olgusuyla paralellliğini göstererek bu bölümü tamamlayacağız.

IV: A. Moratoryum ve Rüşum-ı Sitte

Moratoryumun ilan edildiği Ekim 1875 ile Düyun-ı Umumiye İdaresinin hukuki temeli olan Muharrem Kararnamesinin ilan edildiği Aralık 1881 tarihleri arasındaki mali ve idari gelişmelere yoğunlaşan iki temel monograf Sağlam⁸⁰ ile Yackley'dir⁸¹. Bu çalışmalar, arşiv belgelerine ek olarak, Autheman⁸² ve Clay'deki⁸³ bilgileri de kısmen kullanarak aradaki olayların detaylı bir dökümünü sunarlar. Kabaca aynı tarihte vuku bulan Tunus, Mısır ve Osmanlı iflaslarını kıyaslayıp kurumsal yapıların kriz gidişatını ve sonuçları belirlemesi açısından hayati önemini gösteren Schölch'ün⁸⁴ öncü çalışması da ufuk açıcudur.

Ana hatlarıyla, sonucu çerçeveleyen parametreler şunlardır: (i) Hem coğrafi konumu hem de kurumlarının köklülüğünden ötürü Osmanlı Devleti Avrupa güçler dengesinin bir parçasıdır. Bu yüzden mali zorluğa düşüp 1860'larda Fransa'nın fiili kontrolüne giren Tunus'tan ve 1875'te bir Fransız-İngiliz konsorsiyumunun kontrolüne girmekte olan Mısır'dan farklıdır. Bugün moda olan terimle, iflas edemeyecek kadar büyüktür, "too big to fail"; (ii) Gerçi moratoryum Osmanlıyı Avrupa kredi piyasalarından dışlamıştır. Ancak Galata bankerleri adıyla bilinen iç finans imkanları ile Osmanlı Bankasının varlığı, devletin çok zor şartlarda da olsa bağımsız bir politika gütmesine imkân ver-

⁷⁴ Selim Deringil. *The Well-Protected Domain: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire: 1876-1909*, (London: I.B. Tauris, 1998).

⁷⁵ Robert Devereux. *The First Ottoman Constitutional Period*, (Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963).

⁷⁶ Şükrü Hanioglu. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. (New Jersey: Princeton University Press, 2008).

⁷⁷ Sluglett, Peter, and Hakan M. Yavuz. *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. (Utah: University of Utah Press, 2011).

⁷⁸ Haliyle Âli Paşa'nın uzak görüşlülüğü de ortaya çıkmış olacaktır.

⁷⁹ Taleb. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*.

⁸⁰ Mehmet H. Sağlam. *Osmanlı Devletinde Moratoryum 1876-1881: Rüşum-ı Sitte'den Düyun-ı Umumiye'ye*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

⁸¹ Yackley. *Bankrupt: Financial Diplomacy...*

⁸² André Autheman. *La Banque Impériale Ottomane*. (Paris: Ministère de l'Economie et des Finances, 1996).

⁸³ Christopher Clay. *Gold for The Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, (London: I.B. Tauris, 2000).

⁸⁴ Alexander Schölch. "Wirtschaftliche Durchdringung und politische Kontrolle durch die europäischen Mächte im Osmanischen Reich (Konstantinopel, Kairo, Tunis)", *Geschichte und Gesellschaft*, Jahrg1, H4, 1975:404-446.

mektedir. Burada önemli olan Galata bankerleri, Osmanlı Bankası ve Osmanlı maliyesi arasındaki "çıkarların mezci" durumudur. Yani borçlunun batırılması alacaklıların işine gelmemektedir; (iii) Satılmış tahvillerin yüzde 39 kadarı Fransızların, yüzde 29 kadarı da İngilizlerin elindedir. Ancak Fransa'daki tahviller kısa vadeli ve vergisel teminat yoktur, oysa İngiltere'dekiler hem uzun vadeli hem de sağlam ipotek, başta Mısır haracı, mevcuttur. Ayrıca Fransız sermaye piyasasının özelliklerinden ötürü, tahviller önemli ölçüde devlet destekli bankaların elindedir ve hükümet dış yatırımı bir siyasi araç olarak kullanılmaktadır, Fransız tahvil sahiplerinin arkasındaki devlet desteği İngiliz mütehabillerine kıyasla çok daha fazladır. Bu durum Osmanlı diplomasisine ciddi bir pazarlık marjı sağlamaktadır. Bu saydığımız faktörler, Osmanlı yönetiminin mali kontrole girmeme kararlılığı ile birleşince devlet 1878 Berlin Kongresinden, dış tahvil sahiplerinin istediği, uluslararası bir mali denetim komisyonu kurulması, kararın çıkmasını önlemiştir. Kayda geçen ilgili madde temenni mahiyetindedir, 'bono sahipleriyle Osmanlı maliyesi uzlaşsın' önerisidir.

Ancak iç finansman olanakları, yani Galata bankerleri ile Osmanlı Bankası kaynakları, sınırlıdır. Ayrıca Berlin Kongresinde Rusya'ya verilmesi karara bağlanan 35 milyon altın liralık savaş tazminatının,⁸⁵ ödeme şekli belli olmadan, Yeşilköy'deki Çarlık ordusunun geri çekilmeyeceği açıktır. Dolayısıyla bütün alacaklılarla kapsayıcı bir anlaşma yapıp tekrardan dış kredi piyasasına girebilmek zorunludur. Bu kapsayıcı anlaşma iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk planda Rüşum-ı Sitte İdaresi "yerli" bir kurum olarak oluşturulmuştur⁸⁶. İdarenin 5714 çalışanından, 130'u hariç tümü Müslümandır,⁸⁷. Ancak bahse konu 130 gayrimüslim yönetici pozisyonundadır. Bunların 54 tanesi (30 Ermeni, 22 Rum, 2 Yahudi) devlet memuru statüsündedir ve Sicil-i Osmanideki kayıtları elan saptanabilmiştir⁸⁸. Geri kalanların Avrupa ülkesi uyruklu olup Osmanlıda yerleşik Levanten olmaları mümkündür ama kesin değildir. İdarenin müdürü Hamilton Lang adlı bir İngiliz uluslararası bürokrattır. Ancak deyim yerindeyse ipler, organizasyonun beyni konumunda olan ve şehzadelikinden beri Sultan Abdülhamid'in bankerliğini yapan, Zariifi'nin elindedir⁸⁹. Bu özellikler, Rüşum-ı Sitte İdaresinin, Âli Paşa'nın 1867 ve 1871 tarihli önerilerinin büyük kayıplardan sonra on yıl gecikmeyle kısmen hayata geçirilmiş hali olduğunun açık delilidir. Bir diğer kanıt, Berlin Kongresindeki Osmanlı temsilcisinin kritik bir nezarete, hariciyeye, tayin edilen ilk gayrimüslim olan Rum asıllı Karatodori Paşa oluşudur. Bu kurum başarılı olmuştur, yani kendisine devredilen tütün, tuz, balık, damga pulu, ipek ve içki vergisi gelirlerini ciddi surette arttırmıştır. Bu altı vergi kaleminden 1880 öncesi, Âli Paşanın şiddetle eleştirdiği sistemle toplanan gelirler, Tablo 1'de sunulmuştur. Tablo 2'de ise 1880 sonrası sistemin, Rüşum-ı Sitte ve ardından gelen Düyun-ı Umumiye, aynı altı kaynaktan topladıkları vardır. Rüşum-ı Sitte'nin başarısını gören dış alacaklılar bu yapıya katılmak istemiş ve iki yıl süren müzakereler sonrası sisteme dahil olmuşlardır⁹⁰. Pazarlıklar kurumun yapısıyla ilgili değildir. Toplam borcun ne kadara ineceği, (yarılanmıştır) uygulanacak faiz oranı, (yüzde bir civarı)

⁸⁵ Yackley, *Bankrupt: Financial Diplomacy*, 148'de bu husus anlatılır.

⁸⁶ Sağlam, *Osmanlı Devletinde Moratoryum*..., 57.

⁸⁷ Du Velay, *Essai sur l'Histoire...*, 411'de ayrıntılar mevcuttur. .

⁸⁸ Abdülhamit Kırmızı, "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslimler". (Yayımlanmamış YLTezi. Hacettepe Üniversitesi, 1995). 7 Temmuz 2022 e-posta yazışmamızla bu bilgileri paylaşan Abdülhamit Kırmızı arkadaşıma teşekkür ederim.

⁸⁹ Yackley, *Bankrupt: Financial Diplomacy*..., 143-160.

⁹⁰ Yackley, *Bankrupt: Financial Diplomacy*..., Sağlam, *Osmanlı Devletinde Moratoryum*.

ve ödemelerin alacaklılar arasında nasıl önceliklendireceği, (önce iç sonra dış alacaklılar) teminatı olan tahvillerin sahipleri gibi konular karara bağlanmıştır. Vurgulanması gereken husus, Rüşum-ı Sitte ile Düyun-ı Umumiye idareleri arasında organizasyon, çalışma tarzı gibi vergi hasılatını etkileyebilecek konularda kayda değer bir fark yoktur. Fiziki veya yönetsel anlamda herhangi bir bilgi, teknoloji transferi söz konusu değildir. 1879'dan itibaren gerçekleşenin 1867'den başlayarak da yapılabileceği ve böylece matoryumun önleneceği açıktır. Değişen tek şey yönetim kurulunun yapısıdır, Rüşum-ı Sitte'nin Galata bankerleri ve Osmanlı bankası temsilcisinden oluşan yönetim kurulu Fransız, İngiliz, Avusturyalı vs. tahvil sahiplerinin temsilcileri de katılmışlardır. Aynen Rüşum-ı Sitte'de olduğu gibi, Düyun-ı Umumiye çalışanlarının büyük ölçüde Müslümanlardan orta ve üst yönetiminse, genelde, yerli gayrimüslimlerden oluşmasına Quataert⁹¹ de dikkat çekmiştir. Mevcut literatürün 1880-1881 senelerini kapsayan bu geçiş pazarlığı konusunda gözden kaçırdığı bir nokta, Midhat Paşanın akıbetiyle ilintilidir. İslam Ansiklopedisindeki ilgili maddeye⁹² göre kendisi, ilk Anayasanın ilanı ve ilk Meclisin kurulması gibi çok önemli olaylarla dolu kısa süreli sadrazamlığından Şubat 1877'de azledilip sürgüne yollanmıştır. 93 sırasında Avrupa'da olan Midhat Paşa, padişahın izniyle yurda dönmüş ve Kasım 1878'de Suriye Valiliğine getirilmiştir.

Tablo 1: 1857-1879 arası toplanan gelirler (TL)

YILLAR	TÜTÜN	TUZ	İÇKİ	DAMGA PULU	BALIK	İPEK
1857	-	-	-	25,460	-	-
1858	-	-	-	27,950	-	-
1859	257,277	106,922	46,909	31,136	84,873	-
1860	308,160	106,941	-	27,134	84,906	-
1861	307,665	106,941	-	27,134	84,608	-
1862	925,000	745,456	148,840	224,966	73,586	-
1863	600,000	625,000	125,000	150,000	57,191	-
1864	1,175,000	1,100,000	180,000	150,000	62,411	-
1865	-	-	-	105,003	-	-
1866	707,544	1,275,243	114,403	40,663	71,385	-
1867	558,131	994,536	152,061	100,151	60,501	53,084
1868	516,540	697,665	203,390	95,805	-	77,560
1869	516,540	797,665	203,390	95,805	-	77,560
1870	565,625	871,125	223,335	126,470	-	87,560
1871	825,000	822,875	243,245	150,000	-	54,095
1872	897,690	822,875	249,950	200,000	-	54,095
1873	1,075,000	807,740	248,695	200,000	30,300	49,700
1874	1,500,000	829,740	248,695	500,000	30,300	49,700
1875	1,650,000	757,780	291,600	300,000	30,225	55,000
1876	1,151,755	808,490	294,305	240,805	33,350	44,930
1877	1,107,175	833,250	316,525	201,310	-	39,360
1878	980,250	937,445	316,155	192,320	20,380	41,820
1879	1,000,000	700,000	180,000	140,000	-	35,000

Güran (2003), 42-103; Ş. Kâmil Akar (1998), 263, 347-348.

⁹¹ Donald Quataert. 1986. The Employment Policies of the Ottoman Public Debt Administration, 1881-1909. Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914, The ISIS Press. İstanbul.

⁹² Gökhan Çetinsaya ve Tuğay Buzpınar. Midhat Paşa, <https://islamansiklopedisi.org.tr/midhat-pasa>

Bu görevdeyken 1880'den itibaren mahkemelerin mülki idareden bağımsızlığı konusunda merkezle ciddi anlaşmazlığa düştüğünden Ağustos 1880'de Aydın valiliğine getirilmiştir. Mayıs 1881'de konağında tutuklanacağı sırada Fransa Konsolosluğu'na sığınmıştır. Fransa hükümeti nezdinde yapılan girişimler ve İzmir'de bulunan tutuklama heyetinin başkanı Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği güvence üzerine teslim olmuştur. Merkezle ihtilafın konusu ve tutuklanmasının Rüşum-ı Sitte'nin Düyun-ı Umumiyyeye dönüşümü pazarlıklarına denk gelmesi düşündürücüdür. Çetinsaya ve Buzpınar'ın işareti ettiği "Fransız hükümeti nezdinde yapılan girişimlerin" verimli oluşunun söz konusu hükümetin tahvil sahiplerine yakınlığıyla bağlantılı olabileceği akla gelmektedir⁹³.

Tablo 2: 1880-1913 arası toplanan gelirler (TL)

YILLAR	TÜTÜN	TUZ	İÇKİ	DAMGA PULU	BALIK	İPEK
1880	865,215	571,259	107,101	117,525	26,064	24,132
1881	904,484	651,448	181,769	133,209	26,742	17,563
1882	888,156	618,029	178,861	146,762	22,636	18,952
1883	870,694	658,554	177,100	147,687	36,570	21,972
1884	794,828	653,066	197,675	138,397	37,996	24,658
1885	876,207	643,412	215,586	138,589	37,477	23,237
1886	844,711	682,228	222,573	162,676	37,104	31,909
1887	835,627	665,113	218,110	156,274	40,627	34,717
1888	823,266	693,338	221,653	171,974	42,431	25,846
1889	833,456	722,058	222,461	186,053	42,725	39,281
1890	846,540	699,887	226,656	205,979	47,308	51,252
1891	847,890	730,354	256,418	209,373	48,445	45,895
1892	890,162	755,693	254,814	201,161	44,405	56,410
1893	892,514	774,076	255,796	211,960	40,058	66,740
1894	927,119	727,194	261,780	230,625	43,038	52,879
1895	894,290	735,928	260,616	212,388	46,356	46,773
1896	861,747	787,003	261,234	207,941	47,832	59,163
1897	800,516	784,779	261,283	201,774	42,865	48,135
1898	813,971	814,270	265,068	220,670	52,310	65,505
1899	793,004	823,827	270,508	235,168	47,544	90,720
1900	834,801	949,170	277,121	225,926	50,504	69,847
1901	882,289	934,983	273,431	225,743	43,249	70,853
1902	761,166	935,763	268,852	220,234	45,734	76,094
1903	1,015,957	937,962	276,610	233,043	54,960	106,117
1904	1,037,134	949,893	268,289	359,791	48,587	83,824
1905	1,005,798	1,037,586	271,594	439,264	63,925	117,485
1906	1,012,905	1,075,880	284,118	353,631	51,952	110,133
1907	1,059,420	1,123,886	283,301	366,254	69,548	131,217
1908	1,040,516	1,063,566	271,070	377,681	71,287	110,995
1909	1,095,949	1,147,237	288,270	420,364	87,803	128,945
1910	1,233,917	1,156,954	316,392	465,669	57,511	88,749
1911	1,301,027	1,271,703	357,146	506,164	67,653	90,661
1912	1,212,102	978,424	258,301	417,832	65,033	57,230
1913	1,415,531	1,103,023	240,479	419,242	77,426	82,497

Birdal (2010). 1880, 1881 sayıları Güran (2003), Akar (1998).

93 İ. Hakkı Uzunçarşılı, 2000. *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, (TTK, Ankara) s220, Tunus üzerinden böyle bir bağlantı kurmaktadır. Bu referansı Murat Bardakçı'nın "Tarihin Arka Odası" TV programına borçluyum.

IV: B. Vergi Gelirleri, 1879 ve Öncesi ile Sonrasının Kıyaslaması.

Tablo 1, 1879 ve öncesi, ile Tablo 2'deki, 1880 ve sonrası, sayılar kıyaslandığında göze batan bariz farklar vardır. Mesela 1857-1879 arasındaki 23 yılda söz konusu 6 verginin tümünün de toplandığı yıl sayısı sadece altıdır. Bir diğer açıdan bakıldığında olması gereken 138 (=23*6) vergi gözleminden 31 adedi yoktur. Boş hücre sayısı 31'dir. Bu vergiler ya toplanmamış ya da hazineye ulaşmamıştır. Oysa 1880 sonrası 34 senede böyle bir durum söz konusu değildir. Aşağıda sunduğumuz test bu ayırım üzerine inşa edilmiştir. Bir diğer fark sayıların niteliği ile ilgilidir. 1880-1913 döneminin aksine, 1879 öncesi dönemde üç sıfırla biten (000) yuvarlak sayıların bolluğu göze çarpmaktadır⁹⁴. Bu da en hafif deyimle özensizliği ve hatta uydurma olasılığını akla getirmektedir. Bu durum, Âli Paşanın dile getirdikleriyle ve Farley⁹⁵, Mordtmann⁹⁶ gibi dönem yazarlarının bütçe sayılarının afakiliği şeklindeki kanaatleriyle uyumludur. Sağlam'a⁹⁷ göre de "yapılan devlet bütçesi de gerçekleri yansıtmıyordu". İki dönem sayıları arasındaki bu uyumsuzluktan hareketle biz üç adet istatistiki test uygulayıp, bu farkların ciddiyetini sınavacağız. Varsayım sınavı karar verme yönteminin tarihesi ve mantığı için bkz. Davutyan ve Özlük⁹⁸.

Boş Gözlem Sayıları Temelinde Binom Testi: Tablo 1'deki 138 gözlemden 31 adedi boştur. Tablo 2'de ise 204 gözlemin tamamı sayılardan oluşmuştur ve boş hücre sayısı 0'dır. Sayıları üreten mekanizmaların, yani 1880 öncesi ve sonrası sistemlerin eşit derecede becerikli olduklarını varsayalım. Elimizde ilk mekanizmadan üretilmiş 138 deney, ikinci mekanizmadan üretilmiş 204 deney vardır. İki mekanizmanın eşit derecede becerikli oldukları varsayımı altında herhangi bir deneyde boşluk üretme olasılığına P diyelim. Boşluk üretilmişse deneye 1, üretilmemişse 0 etiketini yapıştıralım. Bu durumda ilk mekanizma 138 deneyde 31 adet **BİR**, ikinci mekanizmayla 204 deneyde 0 adet **BİR** yaratmıştır. Bu çerçeveden bakarak bu gözlediğimiz sonuçları yaratacak ortak bir P sayısı bulmaya çalışalım.

Tablo 3: Boşluk sayısı temelinde binom testi.

P değeri	1880 öncesi: 138 deneyde 31 boşluk ihtimali	1880 sonrası: 204 deneyde 0 boşluk ihtimali
0.05	1	2.86E-05
0.10	0.999995	4.63E-10
0.15	0.992842	3.99E-15
0.20	0.79864	1.7E-20
0.25	0.281381	3.25E-26
0.30	0.030471	2.51E-32
0.35	0.00099	6.83E-39

Tablo 3'e baktığımızda P=0.05 ve altındaki değerler için 134 deneyde 31 boşluk gözleme olasılığımız 1'dir, yani kesindir. P=0.05'in üstündeki değerler içinse 31 boşluk gözleme ihtimalimiz vardır, ama giderek azalmaktadır ve P=0.35'te gözlenemez olmaktadır.

⁹⁴ Bu fark üzerine inşa edilmiş bir testi ve Mahalanobis testi olarak bilinen bir üçüncüyü makaleyi uzatmamak için burada sunmuyoruz. Her üç test de iki dönem arasında kesin bir kırılma olduğunu göstermektedir. Yazar sonuçları isteyenlerle paylaşmaya hazırdır.

⁹⁵ Farley. *Turks and Christians*.

⁹⁶ Mordtmann. *Istanbul ve Yeni Osmanlılar*.

⁹⁷ Sağlam. *Osmanlı Devletinde Moratoryum...*,28.

⁹⁸ Nurhan Davutyan ve Ali Erhan Özlük. "Olasılık Kuramı ve Aydınlanma Düşüncesi: Pascal'ın Yaklaşımı", *Toplumsal Tarih*, 142, 2005: 94:99.

Buna karşılık, ikinci mekanizma durumunda hiçbir P değeri 204 gözlemde 0 boşluk üretememektedir. Bu durumda ortak P vardır veya her iki mekanizma da eşit beceriye sahiptir varsayımımız yanlıştır. Hayatta gözlediklerimiz ikinci mekanizma becerisinin yüksekliğini göstermektedir.

V. Moratoryum ve İngiltere

Bu bölümde Osmanlı maliyesinin Ekim 1875'te kısmi, Nisan 1876'da tam iflas ilan edişinin İngiltere'nin Osmanlıya dönük politikasını nasıl etkilediğini özetleyeceğiz. Böylece iflas olmasaydı 93 harbi olmayabilir ya da farklı sonuçlanabilirdi görüşünü temellendirmiş olacağız. Burada akılda tutulması gereken üç nokta vardır. İlki, İngiltere'nin 19. asırda Rus Çarlığıyla tuttuğu Orta Asya üzerinde hakimiyet mücadelesidir. Büyük Oyun, "Great Game", diye bilinen bu rekabet İngiltere'nin Rusya'ya karşı bir set olarak Osmanlı Devleti'ni desteklemesine yol açmıştır⁹⁹. İngiltere'nin 19. asırda geleneksel olarak Osmanlıdan yana saf tutmasında, mesela 1854-56 Kırım Harbi, tayin edici önemde bir etmendir. Daha az bilinen ikinci nokta ise İngiltere'deki parlamento seçimlerinin yapısıyla ilgilidir. Yirminci asrın başlarına kadar ancak ciddi oranda vergi ödeyen mülk sahiplerinin seçme hakkına sahip olması, konumuz açısından çok önemlidir¹⁰⁰. Daha da az bilinen üçüncü noktaya bankacılık sisteminin yapısıyla ilgilidir. Bugünkü anlamda mevduat bankacılığı geniş bir orta sınıfın varlığını gerektirir¹⁰¹. Böyle bir yaygın orta sınıf Avrupa'da ancak 1880'lerden itibaren tedricen ortaya çıkmıştır. Osmanlı tahvillerinin uluslararası sermaye piyasalarına sunulduğu 1850-1875 döneminde ise bankacılık esas itibariyle zenginlere hizmet sunan bir sektördü. Bankerler tahvilleri kendi sermayeleri ve portföy yönetimi hizmeti sundukları dar bir arkadaş ve müşteri çevresinin parasıyla alırlardı¹⁰². Bu açıdan bakıldığında moratoryum kararıyla zara uğrayan tahvil sahibi zenginlerin, seçim sisteminin özelliklerinden ötürü ağırlıklı olarak etkili oldukları parlamentodaki güçlerini kullanarak Osmanlıya tepkilerini dile getirdikleri açıktır. Bu hal, geleneksel İngiliz politikasını uygulama taraftarı olan muhafazakâr başvekil Disraeli'nin manevra alanını sınırlayan mühim bir faktördür. Anayasa ilanını takiben Ocak 1877'de toplanan İstanbul Konferansında¹⁰³ İngiltere'nin Midhat Paşayı değil de Rus mevkidaşını desteklemesi Nisan 1876 moratoryumuyla ilintilidir. Bu hususlar konuyla ilgili klasik kaynaklarda açıkça ifade edilmiştir¹⁰⁴. Moratoryumun Osmanlı tahvillerinin Paris ve Londra piyasalarında satılmasını imkânsız kıldığı bir ortamda, 1877 başında patlak veren savaşın finansmanı için sağlanan 5 milyon sterlinlik kredinin, (Defense Loan) şartları örneğin Bank of England desteği, (koşullara kıyasla düşük yüzde 5 faiz ve özel plasman¹⁰⁵) Disraeli hükümetinin geleneksel politikayı olanaklar çerçevesinde sürdürdüğünün belirtisidir. 1877-1880 senelerinde İngiltere'nin

99 Özavcı, *Dangerous Gifts*.

100 Daron Acemoğlu ve James A. Robinson. *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

101 Davutyan. "The Penetration of European Banking..."

102 David Landes. *Bankers and Pashas. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*. London: Heinemann Publishing, 1958.

103 Çetinsaya ve Buzpınar. *Midhat Paşa*.

104 Richard Millman. *Britain and the Eastern Question 1875-1878*. (Clarendon: Oxford University Press, 1979), 27-30.

105 Yackley, *Bankrupt*, 142-143.

Osmanlı nezdindeki büyük elçisi A. H. Layard¹⁰⁶'ın resmi ve hususi yazışmalarında, bu konu dahil, savaşın gidişatını etkileyen çeşitli faktörler anlatılmaktadır^{107,108}. İflas ilan edilmemiş olsa, İngiliz politikasının Osmanlı lehine daha proaktif olabileceği anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu yazışmaların dikkatle incelenmesi o dönemin bazı kritik dönemeçlerine, mesela "Defense Loan" meselesinin arka planı, ışık tutabilecektir.

VI. Sonuç

Özetlemek gerekirse çalışmamızın temel tezi 1875 moratoryumunun kaçınılmaz değil önlenebilir olduğudur. Moratoryumun en önemli nedeni esas itibarıyla bir köylü toplumu olan Osmanlı coğrafyasında tarımdan alınan vergilerin müşevvikler temelinde rasyonel bir yapıya kavuşturulamamış olmasıdır. Tanzimat döneminde Âlî ve Fuat Paşaların önderliğinde sistemi rasyonalize etmek için atılmış olan adımlar toplumsal yapının hazır olmayışı yüzünden akim kalmıştır. Reformcu elitin talihsizliği önerdikleri tedbirlerin "Batıya teslimiyet" olarak algılanabilir olmasıyla ilintilidir. Genç Osmanlılar muhalefetinin reformların "millet-i hâkime ve millet-i mahkûme" ayırımıyla çelişen yönlerine karşı çıkması zaten zayıf olan başarı şansını bir anlamda yok etmiştir. Öte yandan vuku bulma ihtimali çok zayıf olan, bahse konu ayırımı aşabilme durumunun, 'kara kuğu'¹⁰⁹ niteliğinde olduğunu hatırlamakta yarar vardır. Âlî Paşa'nın 1867 tarihli Girit raporunda önerdiği tedbirler, o tarihte uygulanamamış, 1879'un çok özel şartlarında kısmen hayata geçirilmişlerdir. Tablo 1-3'te gösterdiğimiz üzere, 1879 sonrasında elde edilen vergilendirme başarısı, moratoryum öncesinde de sağlanabilirdi. Bu 'karşı gerçek' durumda iflas söz konusu olmayacak, olaylar farklı gelişecekti. Mesela fecaatle sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı Rus harbi ya önlenebilecek ya da sonucu değişecekti. Buradaki kilit argümanımız, Bölüm V'de sunduğumuz, iflas ile İngiliz siyaseti arasındaki ilintidir. Böyle bir "karşı gerçek" yani "counterfactual" tahlilin beyhude olmadığını vurgulamak gerekir. Bu tür bir zihni egzersizin en önemli yararı başka bir bugünün mümkün olduğunu hatırlatarak toplumsal ve kimliksel gerilimleri törpülemeye katkıda bulunmasıdır. Son olarak bu makaledeki bulgular iki konuda yeni araştırma ihtiyacını önümüze çıkarmaktadır. İlki Rüşum-u Sitte'den Düyun-u Umumiye'ye geçiş müzakerelerinin Midhat Paşa'nın akıbetiyle muhtemel ilişkisidir. Uzunçarşılı'nın zikrettiği Tunus bağlantısına işaret eden Fransızca kaynağa ek olarak dönemin Avrupa finansal basınının elden geçirilmesi verimli olmaya adaydır. Diğeriyse İngiltere'den alınan "Defense Loan" olarak anılan borçla ilgilidir. Borcun bilinen şartları, Osmanlı maliyesinin vaziyeti göz önüne alındığında, çok avantajlıdır. Bu durum ek koşullar ihtimalini, örneğin Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçmesi, akla getirmektedir.

106 Az bilinen diğer bir nokta Layard'ın Osmanlı Bankasının kurucusu ve hâkim hissedarlarından biri oluşudur. 1856-1861 ve 1866-1870 yıllarında bankanın yönetim kurulu başkanıdır, Autheman (1996, s.271). 1875'te banka aktiflerinin yüzde 70-80 kadarının Osmanlı avans ve tahvillerinden oluştuğu akıld tutulursa, elçiliğe tayininin geleneksel İngiliz politikasıyla uyumlu olduğu anlaşılacaktır. Banka aktiflerinde Osmanlıdan alacak payı, 1870'lerin sonuna doğru yüzde 90'a ulaşacaktır, Bkz Yackley *Bankrupt: Financial Diplomacy* ...184.

107 Sinan Kuneralp. *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*. (İstanbul: The ISIS Press, 2018'a).

108 Sinan Kuneralp. *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard during His Constantinople Embassy 1877-1880*. (İstanbul: The ISIS Press, 2018'b).

109 Taleb. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*.

- Abu-Manneh, B. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams*, 34(2) 1994: 184-197.
- Abu-Manneh, B. "The Sultan and the Bureaucracy: the Anti-Tanzimat Concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Paşa". *International Journal of Middle East Studies*, 22 1990: 257-274.
- Acemoğlu, Daron ve James A. Robinson. *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Akar, Şevket K. "1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi". Yayımlanmamış doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, 1998.
- Akarlı, Engin D. "The Problem of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909)". Yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1976.
- Akarlı, Engin D. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrîzamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Aktan, Gündüz. *Açık Kriptolar: Ermeni Soykırımı İddiaları, Avrupada Irkçılık ve Türkiye'nin AB Üyeliği*, İstanbul: Aşına Kitaplar, 2006.
- Akyıldız, Ali. 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-nedim-pasa>
- Andıç, Fuad. and Süphan Andıç S. *The Last of the Ottoman Grandees: The Life and the Political Testament of Aali Paşa*, İstanbul: Isis Press, 1996.
- Antaramian, Richard. *Brokers of Faith, Brokers of Empire Armenians, and the Politics of Reform in the Ottoman Empire*. Redwood City CA: Stanford University Press, 2020.
- Aslantaş, Yasin. "Making sense of 'musadere' practice, state confiscation of elite wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453-1839", *History Compass* 17 (6) 2019: 1-11.
- Autheman, André. *La Banque Impériale Ottomane*. Paris: Ministère de l'Economie et des Finances, 1996.
- Barchard, David. "The Doorman's Son who Saved the Empire: Aali Pasha", *Cornucopia: The Magazine for Connoisseurs of Turkey*, 31 2004.
- Birdal, Murat. *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in Late Nineteenth Century*, London: IB Tauris. London, 2010.
- Clay, Christopher. *Gold for The Sultan, Western Bankers and Ottoman Finance 1856-1881: A Contribution to Ottoman and to International Financial History*, London: I.B. Tauris, 2000.
- Çakır, Coşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
- Çetinkaya, Bayram. "Mahalle"sinden Kovulan Entelektüel: Şerif Mardin", 2017. <http://www.bayramalicetinkaya.com.tr/>, Erişim tarihi 23 Ağustos 2023.
- Çetinsaya, Gökhan ve Tufan Buzpınar. Midhat Paşa, <https://islamansiklopedisi.org.tr/midhat-pasa>, Erişim tarihi 23 Ağustos 2023.
- Dadyan, Saro. "Garabed Artin Davud Paşa". *Toplumsal Tarih*, sayı 239, 2013.
- Davison, Roderic. H. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New Jersey: Princeton University Press, 1963.
- Davison, Roderic H. "The Question of Ali Paşa's Political Testament", *International Journal of Middle East Studies* 11(2) 1980: 209-225.
- Davison, Roderic H. "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, v.1, ed. Bernard Lewis and Benjamin Braude 319-338, London ve Newyork: Holmes and Meier Publishers, 1982
- Davutyan, Nurhan. ve Ali Erhan Özlük. "Olasılık Kuramı ve Aydınlanma Düşüncesi: Pascal'ın Yaklaşımı", *Toplumsal Tarih*, 142, 2005: 94:99.
- Davutyan, Nurhan. "The Penetration of European Banking into Ottoman Lands during the Second Half of the Nineteenth Century", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 25 (3): 2023: 322-339.
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire: 1876-1909*, London: I.B. Tauris, 1998.
- Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963.
- Du Velay, Alfred. *Essai sur l'Histoire Financiere de la Turquie*, Paris: Arthur Ruisseau. 1903. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65442436>, Erişim tarihi 23 Ağustos 2023.
- Farley, Lewis. J. *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question*. London: Simpkin, Marshall & Co. Publishers, 1876.
- Findley, Carter. V. *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*, New Haven: Yale University Press, 2010.
- Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. New York: Basic Books, 2005.
- Greif, Avner. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Güran, Tevfik. *Osmanlı Malî İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*. Ankara: TÜİK. 2003.
- Hanioğlu, Şükrü.M. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. New Jersey: Princeton University Press, 2008.

- İnalçık, Halil. ve Donald Quataert. *Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Kırmızı, Abdülhamit. "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslimler". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, 1995. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/471173>.
- Kırmızı, Abdülhamit. "Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat. Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası", <https://www.academia.edu/48806961/>. 2021. Erişim tarihi 23 Ağustos 2023.
- Kuneralp, Sinan. *The Queen's Ambassador to the Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880*. İstanbul: The ISIS Press, 2018a.
- Kuneralp, Sinan. *The Private Letters of Sir Austen Henry Layard during His Constantinople Embassy 1877-1880*. İstanbul: The ISIS Press, 2018b.
- Landes, David. *Bankers and Pashas. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*. London: Heinemann Publishing, 1958.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996. [İngilizce orijinali *The Genesis of Young Ottoman Thought*, New Jersey: Princeton University Press, 1962].
- Meriç, Cemil. *Ümrandan Uygarlığa*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015 (İlk basım 1974).
- Millman, Richard. *Britain and the Eastern Question 1875-1878*. Clarendon: Oxford University Press, Clarendon, 1979.
- Mordtmann, A. David. *İstanbul ve Yeni Osmanlılar* (çev. Gertraude Songu-Habermann), İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999. [Almanca orijinali *Stambul und das Moderne Türkenthum*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1877].
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayın, 1983.
- Özavcı, Ozan. *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Özbek, Nadir. "Tax Farming in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Institutional Backwardness or the Emergence of Modern Public Finance?", *Journal of Interdisciplinary History* XLIX (2) 2018: 219-245.
- Pamuk, Şevket. *Uneven Centuries: Turkey's Economic Development since 1820*, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Quataert, Donald. "Famine in Turkey, 1873-1875", *Regional Studies* 201 1968: 1-54.
- Quataert, Donald. 1986. *The Employment Policies of the Ottoman Public Debt Administration, 1881-1909. Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, The ISIS Press. İstanbul.
- Sağlam, Mehmet. H. *Osmanlı Devletinde Moratoryum 1876-1881: Rûsum-ı Sitte'den Düyün-ı Umumiye'ye*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Schölch, Alexander. "Wirtschaftliche Durchdringung und politische Kontrolle durch die europäischen Mächte im Osmanischen Reich (Konstantinopel, Kairo, Tunis)", *Geschichte und Gesellschaft*, 1. Jahrg., H. 4, 1975: 404-446.
- Sluglett, Peter, and Hakan M. Yavuz. *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*. Utah: University of Utah Press, 2011.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Taleb, Nesim. N. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*, New York: Random House, 2007.
- Taleb, Nesim. N. *Antifragile: Things that Gain from Disorder*, New York: Random House, 2012.
- Todorova, Maria. "Composition of the Ruling Elite of the Ottoman Empire in the Period of Reforms 1826-1876", *Etudes Balkaniques*, No 1, 1976: 103-113.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Ülgener, Sabri. *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952.
- Ünlü, Barış. *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2018.
- Yackley, Joseph. "Bankrupt: Financial Diplomacy in the Late Nineteenth Century Middle East". Yayınlanmamış doktora tezi, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, University of Chicago, 2013.
- Yavuz Mustafa. *Demokratik İhtilaller Çağında Girit*. İstanbul: Belge Yayınları, 2017.